

M. NAEEM QURESHI, *Pan-Islam in British Indian Politics, A Study of the Khilafat Movement 1918-1924*, E.J. Brill, Leiden-Boston-Köln 1999, XV- 543 sahife. Esas metin 414, ekler 425-445. Bibliyoğrafya ve index. ISBN 90 04 11371, 168\$

Hindistan Müslümanları ile Osmanlılar arasındaki ilişkilerin tarihi çok eskilere gitmektedir. XIX. ve XX. yüzyıllarda bu ilişki dramatik bir mahiyet kazanmış adeta Osmanlılarla kendilerini özdeşleştirmişlerdi. Zira Osmanlı Devleti, Hıristiyanların hâkimiyeti altına girmiş Müslümanların ümit ve teselli kaynağı idi. Bunlar arasında Hindistan Müslümanlarının özel bir yeri vardı. Osmanlı Devleti İslâm'ın dünyevî gücünün sembolü ve hilâfet merkezi olarak özellikle İngiliz Hindistan'ındaki Hindü çoğunluk içinde yaşayan Müslümanlara bir güvenlik duygusu veriyordu. Fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hint Müslümanları, bu devletin parçalanması halinde hem İngilizler karşısında hamisiz kalacakları hem de Hindûlar arasında ezilecekleri korkusuna kapıldılar. Bu sebeple Osmanlı Devleti ile dayanışma anlamında Panislâmizm, onlar için psikolojik bir takviye olmanın yanı sıra milli kimliklerini kazanma yolunda çok önemli vazife ifa etmişti.

Hint Müslümanları XIX.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Hindistan ve İngiltere hükümetleri nezdinde Osmanlı Devleti lehine kamuoyu oluşturmaya başladılar. O önemde asıl üzerinde durdukları konu Osmanlı Devleti'nin güçlü ve bağımsız bir Müslüman devlet olarak yaşaması ve halifenin dini-siyasî otoritesine her hangi bir zaaf gelmemesi idi. Kendilerini siyasî olarak İngiltere'ye, dinî-manevî olarak da Osmanlı halifesine bağlı sayıyorlar ve bunda da bir çelişki görmüyorlardı. Ancak bu durum İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin aralarındaki ilişkilerin iyi olmadığı zamanlarda son derece sıkıntılı oluyordu. Nitekim bunun en açık örneği Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşandı. Hindistan Müslümanları kendilerini çok kötü bir çıkmazda hissettiler. Bir taraftan İngiliz ordusunda savaşmaya zorlanırken diğer taraftan da Osmanlı halifesi onları İngilizlere karşı cihada çağırıyordu. Bu karışık ve zor zamanda toplum önderleri sürgün veya hapis cezaları ile tasfiye edildiler. Her şeye rağmen Osmanlılara maddi-manevî yardım da devam ediyordu.

Dünya Savaşı devam ederken bazı İngiliz devlet adamlarının Osmanlıların ve hilafetin geleceği ile ilgili verdiği teminatlar biraz rahatlama getirdiyse de daha sonra durum beklenen şekilde gelişmedi. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin yenilgiyi kabul etmesi üzerine İtilâf devletlerinin, özellikle İngiltere'nin takındığı istilâcı tutum Hint Müslümanları arasında büyük bir galeyana sebep oldu ve halkın heycamı kısa sürede İngiliz karşıtı bir nitelik kazandı.

Hilâfeti savunma konusu önce "Hindistan'ın Jön Türkleri" olarak tanınan küçük bir grup aydın tarafından ortaya atıldı. Kısa sürede bütün toplum tarafından benimsendi ve Hindistan'da İngiliz idaresine karşı millî bir hareket haline (Hilafet Hareketi) dönüştü. Hilafetçiler 1919 ortalarında Merkez Hilafet Komitesi etrafında düzenli bir mücadeleyi başlatular. Dinî açıdan işlenen tema hilâfet merkezi İstanbul'un tehdit altında olmasının İslâm'ın itibarını ve Hint Müslümanlarının konumunu tehlikeye düşüreceği endişesi idi. Indian National Congress'in lideri Gandi'nin doğrudan merkez komitesine katılmasıyla bütün Hindistan'ı arkalarına alan hilâfetçiler, İngiltere ve müttefiklerine isteklerini kabul ettirebilmek için baskı uygulamaya başladılar. Aynı zamanda Türklerin kurtuluş savaşına yardımcı olmak üzere önemli miktarlar da başış

toplandı. Mayıs 1920'de, Osmanlı Devleti'ne dayatılan Sevri Antlaşması şartları açıklandığında Müslümanlar iki şekilde tepki gösterdiler. Bir kısmı Hindistan'ın artık dâru'lharb olduğu gerekçesi ile Afganistan'a "hicret" etti. Diğerleri ise tek yolun sivil itaatsizlik olduğu inancıyla pasif direnişe başladılar.

Türkiye'de İstiklal Savaşı devam ederken hilafetçilerin duygusal bağlılıkları Mustafa Kemal Paşa'ya çevrilmiş ve ona "münc-i hilâfet" unvanı tevcih edilmişti. Fakat 3 Mart 1924'te Türkiye Cumhuriyeti hilâfeti bütünüyle kaldırıp, Abdülmecid Efendi ve ailesini yurt dışına çıkarınca hareketin bundan sonraki seyri hakkında liderler arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Bu arada Gandhi ve Indian National Congress'in desteğini de kaybeden hilafetçiler giderek etkinliklerini kaybettiler.

Hindistan Müslümanlarının milli kimliklerinin gelişmesinde ve Hindistan'ın bağımsızlığına giden yolda son derece önemli bir yer tutan bu ilişkiler ağı ve bu dönem, yakın tarihimizdeki gereksiz bazı hassasiyetler yüzünden Türkiye'de üzerinde pek durulmamış, adeta yok sayılarak ihmal edilmiştir. Son zamanlarda yapılan birkaç çalışma (M. K. Öke, Hilafet Hareketi, 2. baskı İstanbul 1999; A. Özcan, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1878-1924, 2.baskı İstanbul 1997.) gelişmelerin Türk kaynakları açısından da envanterini çıkararak ciddi katkılar sağlamışlardır. Ancak Gerek Hindistan'da gerekse Batı'da bu konu daha ilk anlardan itibaren hak ettiği ilgiyi görmüş, pek çoğu doktora seviyesinde tez çalışmaları olmak üzere onlarca eserin ilgi alanını teşkil etmiştir. (Bunların listesi elimizdeki eserin bibliyografyasında mevcuttur).

Bu çalışmalar esas itibarıyla iki farklı görüşü ihtiva etmektedir. Hindistan Müslümanları tarafından kaleme alınmış olan eserlerde meseleye genellikle dini açıdan bakılarak Müslümanların hilafete karşı sorumlulukları değerlendirilmekte ve İngilizlerin bu sorumluluklara hassasiyet göstermediği vurgulanmak istenmektedir. İngiliz yazarlar tarafından kaleme alınan eserler ise yazıldığı tarihlere göre değişmekte ve mesela Birinci Dünya Savaşı ve hemen sonrasındaki yazılan eserlerde genellikle resmi İngiliz görüşü dile getirilerek Osmanlı Padişahlarının gerçekte halife olmadıkları, dolayısıyla hilafet hareketinin esasen meşru bir temele dayanmadığı vurgulanmaktadır.

Konuyu akademik olarak ele alan ve doğrudan Hilafet hareketine yoğunlaşan doktora tezlerinden dikkati çeken ikisi daha önce neşredilmişti. (A. C. Niemeijer, The Indian Khilafat Movement, The Hague, 1970; G. Minault, The Khilafat Movement, Religious Symbolism and Political Mobilisation in India, N. York 1982). Naeem Qureshi'nin elimizdeki eseri de esas itibarıyla yazarın 1974'de Londra Üniversitesi, School of Oriental and African Studies'de yazdığı tezine dayanmaktadır. Birbirlerine yakın zamanlarda yapılan bu çalışmalar tabiatıyla üç değişik yaklaşımı da yansıtmaktadır. Niemeijer hareketin Müslüman kahramanlarını merkeze alarak onların gözünden gelişmeleri aktarırken Minault gelişmeleri yoğunlukla siyasi ihtiraslar ve beklentiler noktası nazarından ele alarak hilafet gibi dini yönü de bulunan bir kurumun genellikle başka siyasi amaçlar için kullandığı görüşündedir. Qureshi'nin çalışması ise zaman zaman bu tür görüşleri de değerlendiren fakat harekete çok daha geniş perspektiften bakarak aradan geçen onca yıldan sonra hala akıllara takılan teorik ve pratik pek çok soruya cevap arayan dokümanter bir çalışmadır. 25 sene içerisinde yeni yayınlar, yeni belgeler ve yeni bilgiler ışığında çalışmasını derinleştirmiş, böylece belgesel ekleri ve zengin literatürü ile uzun zaman referans olarak kullanılmaya aday bir eser ortaya koymuştur.

Yazar giriş bölümünde kendi çalışmasının mevcut ve benzer çalışmalar arasındaki konumunu ele almış, farklılıkları ve ne gibi yeni katkılar sağlamayı hedeflediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Birinci Bölümde (9-88) Hind coğrafyasında Pan-Islamizmin gelişmesi değerlendiril-

mektedir. Esasen bu çalışmanın ilgi alanı olan 1918-1924 arasında okuyucuyu hazırlamak için kaleme alınan bölüm, yazarın kendi tespitlerinin yanı sıra daha ziyade mevcut çalışmalardan seçici bir anlayışla derlenmiş arka plan bilgileri ihtiva etmektedir.

II. Bölüm (88-173) Osmanlı Devletinin mağlubiyeti ile sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı akabinde Avrupa Devletlerinin Osmanlılara yönelik tavırlarına karşılık Hindistan'da ortaya çıkan Hilafet hareketinin doğuşu ve gelişmesi ele alınmaktadır.

III. Bölümde (174-233) Hindistan Müslümanlarının hilafetle ilgili hassasiyetlerine saygı duyacağına dair bütün taahhülerine rağmen bu sözünü tutmayan İngiltere'nin tavrına tepki duyan Müslümanların yönelindikleri Hicret hareketi ele alınmaktadır. Hind tarihinin en dramatik safhalarından biri olan Hicret hareketi, binlerce kişinin evlerini, ailelerini terk ederek Afganistan ve Orta Asya'ya göç etmeleri, yazarın vukufu ve zaman zaman olayları yaşayanların haturalarıyla değerlendirdiği dikkat çekici bir bölüm özelliği taşımaktadır.

IV. Bölümde (233-316) Hindistan'da İngiliz idaresine karşı geliştirilen bir başka tavır incelenmektedir Sivil İtaatsizlik (Non-Cooperation) olarak tarihe geçen bu hareket Gandi'nin ismiyle sembolleşmiş ve daha önce Hindistan tarihinde görülmemiş boyutlarda bir Hindu-Müslüman işbirliği ile Hindistan'ın bağımsızlığına giden yolda son derece önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur.

V. ve VI. Bölümlerde (317-413) hilafet hareketinin ivmesini kaybetmeye başlaması konu edilmiştir. Hareketin Hindistan'da en yoğun ve heyecanlı günlerini yaşadığı bir dönemde Türkiye'de Hilafetin ilga edilmesinin nasıl şaşkınlık yarattığı, buna duyulan tepkiler, kararın değiştirilmesine yönelik talepler veya az da olsa Türklerin kararını İslam dairesi içinde yorumlayarak haklı görenlerin düşünceleri ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

Esere ilave edilen 'Epilog' ise konunun genel bir değerlendirmesini ihtiva etmekte, Hindu Müslüman işbirliğinin sonuçlarıyla bu işbirliğinin dağılmasından sonra Hindistan'ın bağımsızlığına ve müstakbel Pakistan'ın kurulmasına giden yolda yaşanan toplumsal kavgalar ve görüş ayrılıkları üzerinde durulmaktadır.

Oldukça hacimli olan ekler bölümünde ise Hilafet Hareketi'nin tüzüğü, hareketin zaman zaman kamuoyuna yaptığı açıklamaların metni, Sivil İtaatsizlik hareketi ile ilgili verilmiş dini fetvalar ve hareket sırasında yaşanan en çarpıcı olaylardan birisi olan Mapilla'daki ayaklanmanın yeni bir değerlendirilmesi yer almaktadır.

Son olarak esere eklenen "Glossary"de metinde geçen Urduca ve Hintçe teknik kavramların karşılığı verilerek okuyucuya kolaylık sağlanmıştır.

Hindistan Hilafet Hareketinin, her ne kadar hedeflerini tam olarak gerçekleştirememişse de Türk tarihi açısından da önem taşıyan bu kritik dönemde, Hindistan Müslümanlarının hayatları ve hürriyetleri pahasına verdikleri mücadele ve Türklere sağladıkları maddi-mânevi destek ve fedakârlıkları sergilemesi bakımından ciddiyetle üzerinde durulması gereken sosyal-siyasal (ve kısmen de dini) bir hareket olduğuna şüphe yoktur. N. Qureshi'nin bu çalışması da (Türkçe kaynakları kullanmadaki kısıtlamalar ve ağırlıklı olarak İngiliz kaynaklarına dayanmanın verdiği bazı sıkıntılara rağmen) bu ciddiyetin hakkını vermiş bir mahiyete sahiptir.

Nitekim büyük ölçüde kaynak kullanımındaki sıkıntılar yüzünden kendisini hissettiren bazı genellemeleri ve dikkati çeken birkaç hususu belirtmek gerekirse; S. 12'deki Sünni İslam Dünyasının Sultan I. Murad'dan itibaren Osmanlı hilafetine bağlılık içinde olduğu ifadesi tedbirle ele alınmalıdır. Zira I. Murad'dan itibaren Osmanlı Padişahları'nın kendi hakimiyet alanla-

rında halife unvanını kullandıkları bilinmekle beraber bunun alemşümul bir iddia olduğu söylenemez.

S. 13'teki "Hilafetin Osmanlılara intikalinin ilk defa kaynaklarda zikredilmesi XVII: yüzyılın sonlarındadır" ibaresi de aynı şekildedir. Zira yazarın kaynak olarak gösterdiği G. S. Stripling, *The Ottoman Turks and Arabs*, Philadelphia 1942,

S. 56-7'de bu husus net olarak belirtilmemekte, bunun yerine Yavuz'un Mütevekkil'i unvanını bırakmaya zorladığı ifade edilmektedir.

S. 34'te "Hindistan Müslümanlarının kendilerini Osmanlılar ile aynileştirmelerinde Hindu çoğunluk içinde hissettikleri güvensizliğe dikkat çekilerek", Hindistan Müslümanlarının Osmanlıların varlığında kaybettikleri siyasi-askeri gücün tesellisini buldukları", gibi bir izahın mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Halbuki bu tür izahlar ülkenin nihai olarak İngiliz hakimiyetine girdiği 1857 sonrasında 1878'e kadar olan dönem için bizzat muasır Hind yazarlarınca da yapılmıştır. Esasen yazarın kendi kanaatlerine kaynak olarak gösterdiği dipnotlardaki ifadeler de bu yöndedir.

S. 41'de yazarın "Pan-İslamizm önemsiz ve Avrupa merkezli bir yakıştırma değil aksine Osmanlı dış politikasının güçlü bir aracı idi" şeklindeki görüşü, konu hakkındaki tartışmaların bir tarafıdır ve bidayetten beri Batı kaynaklarının savunageldiği bir iddiadır. Dolayısıyla ağırlıklı olarak bu kaynaklara dayanan bir çalışmanın da aynı kanaate sahip olması tabiidir. Halbuki bu konuda Osmanlı arşiv belgelerinden de istifade ederek mukayeseli bir sonuca ulaşan çalışmalar genellikle bu kanaati desteklememektedirler.

Kaynak kullanımıyla ilgili zaman zaman mesela s. 13'te 'Sultan II Abdulhamid'in tahttan indirilip yerine V. Mehmet'in geçtiğine (1909) dair bilginin İngiliz arşivlerine atfedilmesi (IOL&R, I/R5/84) gibi usul olarak pek tercih edilmeyen örneklere de rastlanmaktadır.

Qureshi'nin çalışması etrafını cami, ayrıntı sayılabilecek pek çok hususa dahi gerekli ilgiyi gösteren, böylece Hindistan ve Türk tarihinin böylesine önemli bir parçasının ilgili veriler doğrultusunda aydınlanmasına çok büyük katkı sağlamaya aday, aynı zamanda titiz bir araştırma ve sabırlı bir yazım örneği olarak sadece ilgililerinin değil bütün araştırmacıların yararlanabileceği bir çalışma hüviyeti de arz etmektedir.

AZMİ ÖZCAN